

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ АСПЕКТІВ СИСТЕМИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Корнус Олеся Григорівна,

кандидат географічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної та регіональної географії
Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
ORCID ID: 0000-0001-7469-7291
Scopus Author ID: 57198491514
Web of Science Researcher ID: L-7902-2018

У цій статті розглянуто наукові підходи до вивчення системи обслуговування населення, що склалися у суспільній географії. Проаналізовано праці науковців, насамперед вітчизняних географів з такої тематики, та охарактеризовано сутнісні особливості цих підходів. Антропогеографічний підхід концентрує увагу на географії людини, натомість географія господарства розглядається як певна сторона, властивість географії людини. Розробниками цього напрямку в українській географії були С. Рудницький та В. Кубійович, частково О. Діброва. К. Воблій та В. Садовський заклали основи галузево-статистичного підходу до вивчення географії сфери обслуговування населення. М. Паламарчук, Ф. Заставний, М. Пістун є представниками комплексно-територіального підходу. О. Топчів розглядає сферу послуг з позицій соціального підходу. Л. Немець для вивчення сфери обслуговування пропонує системний підхід. Інформаційний підхід розглянуто у роботах К. Немеця. Описано демографічний, синергетичний, соціологічний, економіко-географічний, історико-географічний, просторовий (хорологічний) підходи та сформовано теорію кластерів. Проаналізовано значення наукових підходів у разі вивчення системи обслуговування. Автори дійшли висновку, що найбільш адекватним підходом до вивчення системи обслуговування є системний підхід, який дає можливість досліджувати її як складну поліструктурну систему з окремими елементами (підсистемами) обслуговування, що не замінюють один одного. Однак всебічне дослідження системи обслуговування неможливе з позицій лише якогось одного наукового підходу, тому комплексне використання вищезазначених наукових підходів дасть можливість здійснювати досить повний просторово-часовий аналіз системи обслуговування, виявляти наявні проблеми та обґрунтувати шляхи їх вирішення й рекомендації для її подальшого оптимального розвитку.

Ключові слова: науковий підхід, географія сфери обслуговування, система обслуговування, географічний, соціальний, демографічний, соціологічний, економіко-географічний, інформаційний, синергетичний, системний, просторовий (хорологічний), теорія кластерів.

Kornus Olesia. Scientific approaches to the study of socio-geographical aspects of the population service system

The article considers scientific approaches to the study of the population service system. The works of scientists on this topic, first of all Ukrainian researchers are analyzed and the essential features of these approaches are characterized. The anthropogeographic approach focuses on the geography of human, the geography of the economy is considered as a certain side, a property of the geography of human. The developers of this direction in Ukrainian geography were S. Rudnitsky and V. Kubiyeich, partly O. Dibrova. K. Vobliy and V. Sadovsky laid the foundations for the sectoral-statistical approach for study of service sphere. M. Palamarchuk, F. Zastavny, M. Pistun are representatives of the complex territorial approach. O. Topchiev considers the service sector from the standpoint of a social approach. L. Nemets offers a systematic approach to study the service sector. The informational approach is considered in the works of K. Nemets. Demographic, synergetic, sociological, economic-geographical, historical-geographical, spatial (chorological) approaches and cluster theory are described. The values of scientific approaches in the study of the population service system are analyzed. The authors believe that the most important approach to the study of the service system is a systems approach, which makes it possible to explore it as a complex polystructural system with separate service elements (subsystems) that do not replace each other. However, a comprehensive study of the service system is impossible from the standpoint of any one scientific approach, therefore, the integrated use of the above-mentioned scientific approaches will allow for a spatial-temporal analysis of the service system, identify existing problems and justify recommendations for its further optimal development.

Key words: scientific approach, geography of the service sector, service system, anthropogeographic, sectoral-statistical, complex-territorial, historical-geographical, social, demographic, sociological, economic-geographical, informational, synergetic, systemic, spatial (chorological), cluster theory.

В Україні проблеми соціального розвитку регіонів стають усе більш гострішими і вимагають наукового обґрунтування територіальних особливостей функціонування соціальної сфери. З огляду на занепад соціальної сфери у багатьох регіонах України ці дослідження набувають високої актуальності. Система обслуговування населення (СОН) як складник соціальної сфери вимагає уваги держави і потребує якіс-

них змін відповідно до соціальних потреб населення і нових реалій сьогодення. У зв'язку з тим, що СОН є умовою життя населення, а рівень її розвитку є важливою умовою підвищення добробуту людей, поліпшення умов життя і праці всіх соціальних груп, збільшення вільного часу, забезпечення всебічного і гармонійного розвитку членів суспільства, великого значення набуває вивчення всіх видів послуг

для населення і з'ясування особливостей функціонування їх у сучасних умовах.

Особливості та оптимальність раціональної структурно-функціональної і територіальної організації системи обслуговування прямо або опосередковано впливають на відтворення населення, відновлення потенціалу молодого покоління, розвиток продуктивних сил та загалом забезпечують нормальні умови життєдіяльності суспільства сьогодні і є основою подальшого стабільного соціального розвитку. Дослідницькі підходи, сформовані географічною наукою, визначають особливості вивчення системи обслуговування як складника регіональної соціогеосистеми в аспекті її територіальної і галузевої організації. Все зазначене зумовлює актуальність теми дослідження, необхідність аналізу наявних наукових підходів до вивчення географії системи обслуговування з метою їх узагальнення та систематизації.

Незважаючи на значну кількість, більшість публікацій висвітлюють лише окремі наукові підходи до вивчення суспільно-географічних явищ, у т.ч. і системи обслуговування. Тому *мета нашого дослідження* – проаналізувати наукові підходи до вивчення географії системи обслуговування населення в комплексі, розкривши основні їх особливості.

Матеріал та методи. Матеріалом дослідження стали наукові напрацювання в галузі суспільної географії таких учених: Т. Заяць, В. Куценко, Е. Лібанової, К. Немець, В. Рутгайзера, О. Топчієва та ін. Крім того, спостерігається диференціація цього наукового напрямку, з'являється низка галузевих соціально-географічних досліджень у СОН. Так, географію освітнього обслуговування населення досліджували П. Вірченко [1], Т. Мельниченко [4], О. Шуба [16] та ін.; географію медичного обслуговування вивчали М. Барановський, С. Батиченко [3], Г. Баркова, І. Мартусенко, Н. Мезенцева [3], Р. Молікевич [5], Л. Немець [9], О. Романів, Т. Погребський [12], В. Шевченко та ін.; географію підсистем торгівлі та громадського харчування – М. Білецький, Л. Запорожан, О. Любіцева, М. Мальська, І. Осипчук [11], Г. Рогожин та ін.; транспортне обслуговування – С. Бернштейн-Коган, В. Бугроменко, Л. Василівський та ін.; сферу культурного обслуговування – Н. Моштакова [6], Н. Флінта [15] та ін.

Методами дослідження були індукція і дедукція, аналіз і синтез, узагальнення, порівняння, аксіоматичний метод.

Результати. Загальним для всіх розробок у географії системи обслуговування є *антропогеографічний підхід*. Значення людського чинника істотно зросло в наш час у всіх географічних дослідженнях, особливо безпосередньо пов'язаних з вивченням умов і способу життя людини, серед яких і географія системи обслуговування. За цим підходом центром функціонування суспільно-географічних комплексів визначається людина з її потребами, інтересами, можливостями. Він концентрує увагу на географії людини, а географія господарства розглядається як певна сторона, властивість географії людини. Фундаторами цього напрямку

в українській географії були передусім С. Рудницький та В. Кубійович, частково О. Діброва. Географія обслуговування, зорієнтована на людину, стає все більш важливим складником соціально-економічної географії, яка вивчає територіальну організацію життя суспільства.

К. Воблій та В. Садовський заклали основи *галузево-статистичного підходу*, який вивчає господарство і його розміщення за окремими, мало пов'язаними галузями [2].

М. Паламарчук, Ф. Заставний, М. Пістун є представниками *комплексно-територіального підходу*. Територіальність передбачає вивчення просторової диференціації досліджуваних об'єктів. Матеріальні умови життєдіяльності населення завжди територіальні. Територія є цілісною сукупністю умов життя людей – природних, соціально-економічних, матеріально-технічних тощо. Тому територіальний аспект вивчення є домінуючим, сполучним для комплексного підходу, оскільки саме на території відбувається фокусування процесів взаємодії компонентів у соціально-географічному просторі. Комплексність передбачає відображення в прогнозі всіх основних завдань розвитку регіону у їх взаємозв'язку і взаємовпливові – економічних, соціальних, демографічних та екологічних. Реалізуючись у системі територіального поділу та інтеграції праці, комплексність сприяє раціональному поєднанню галузей і ефективному використанню місцевих ресурсів [10, с. 87–89].

Демографічний підхід характеризує суспільство через вивчення населення, особливо закономірностей народжуваності, смертності, міграцій та ін., а також пов'язаних з ними особливостей суспільства.

У разі вивчення СОН використовують також *історико-географічний підхід*. Під час його застосування всі суспільно-географічні явища і процеси розглядаються в динаміці (у часі), виявляються залежності і тенденції у функціонуванні суспільно-географічних комплексів, у визначенні шляхів їх подальшого розвитку. Цей підхід лежить у підґрунті розуміння понять суспільно-географічного часу, мобільності та інерційності, стадій та циклів розвитку об'єктів [2].

О. Топчієв [13; 14] пропонує розглядати сферу послуг з позицій *соціального підходу*. Оскільки заклади і підприємства сфери послуг іноді називають соціальною інфраструктурою, яка створює умови для нормальної суспільної життєдіяльності, відтворення населення та трудових ресурсів, побутового і культурно-освітнього обслуговування населення, доцільно аналізувати та оцінювати рівень СОН відповідно до більш-менш розвинутої сфери послуг. Об'єктом економіко-географічних досліджень у сфері послуг є регіональні відмінності в обсязі наданих послуг або у відповідних їм показниках розвитку мережі закладів у розрахунку на 1 жителя, які співвіднесені з регіональними відмінностями у факторах, що впливають на порайонну диференціацію раціональних потреб населення в послугах.

В основі *економіко-географічного підходу* [2] лежить міжгалузевий та міжрайонний аналіз, за якого галузь розглядається з позиції всього районного комплексу,

а не тільки з позиції такої галузі, район аналізується у загальній системі територіальних комплексів, а не сам по собі. Економіко-географічний підхід зводиться до проблеми формування мережі та систем обслуговування, а також до ув'язки обсягів наданих послуг з особливостями місцевих природних, демографічних та економічних особливостей території, що досліджується. Недоліком цього підходу є недовраховання впливу СОН на галузеву та територіальну структуру всього районного комплексу, на продуктивність праці в матеріальному виробництві одного району і на стан СОН в інших районах.

Соціологічний підхід полягає у виявленні потреб населення у послугах. Соціологічні методи, зокрема метод анкетування, успішно впроваджуються у практику дослідницької роботи географів [2].

У сучасній суспільній географії найбільш живим підходом став *системний підхід* (системний аналіз і синтез). Значний розвиток цей підхід отримав у концепції соціогеосистеми [9], підсистемою якої є СОН. Однією з найважливіших властивостей таких систем, за Л. Немець [9, с. 150], є своєрідна цілісність, яка характеризується співвідношенням сили внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність їх від зовнішніх зв'язків (дій). З цієї точки зору цілісність соціальних систем визначається їх відносною автономністю, тобто здатністю ухвалювати внутрішні рішення, мало залежні від зовнішніх дій. Проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами (підсистемами) різних ієрархічних рівнів однієї соціальної системи.

Система обслуговування є розвиваючою динамічною (дисипативною) системою соціального походження. Дисипативні структури виникають випадково в процесі хаотичної взаємодії різних складників потоків речовини, енергії та інформації. У разі взаємодії можуть з'явитися відносно стійкі зв'язки – *атрактори* (множини, що притягують), які вбирають енергію та інформацію. Вони і виступають як системоутворюючі фактори, які забезпечують становлення і цілісність системи, є вихідним пунктом її самоорганізації та розвитку. Самоорганізація системи має ймовірнісний характер. Волею випадку окремі аттрактори попадають у умови, що дозволяють їм перейти із віртуального в реальний системоутворюючий стан. Процес самоорганізації при цьому нарощується, вбираючи у себе все нові і нові потоки енергії та інформації. Становлення системи і є процес самоорганізації в русі «від хаосу до порядку».

Системний підхід дозволяє розглядати соціально-економічні комплекси як цілісні просторові об'єкти. У дослідженні СОН розглядається як окрема геосистема, складена певною множиною елементів і водночас як один із складових елементів більш загальної геосистеми (властивість еквіпотенційності) та має такі характеристики, яких не мають її складові елементи (властивість емерджентності). Елементи системи обслуговування перебувають у різноманітних зв'язках, які можуть бути жорстко детермінованими або ж сто-

хастичними, позитивними чи негативними, прямими (причинно-наслідкові, після яких слід очікувати певного наслідку) чи зворотними (показують реакцію системи на прямий зв'язок, виступають як зв'язки саморегуляції системи) [2].

Система обслуговування складається з підсистем, що утворюють її структуру. Їй властиві функціональна, компонентна, управлінська та інші структури. Система входить в одну або декілька надсистем. Так, СОН регіону як надсистеми має регіональну соціально-економічну (інтегральну) надсистему і загальноукраїнську соціальну сферу. Система має функції, що визначають її роль і місце у зв'язках і взаємодіях з іншими системами.

Вибір об'єкта і предмета конкретних досліджень СОН та різноманіття їх властивостей зумовлюють співіснування у суспільно-географічній науці як широкого підходу до СОН (вивчення її загалом, розгляд комплексу проблем), так і вузьких підходів (вивчення окремих її галузей, розробка окремих аспектів територіальної організації обслуговування), які, однак, ґрунтуються на властивості системності.

У сучасній суспільній географії можуть застосовуватися ідеї *синергетичного підходу*. Синергетика як наука про взаємодію зародилася у другій половині минулого сторіччя і дуже швидко трансформувалася у науку про саморозвиток систем. Синергетичний підхід є своєрідним продовженням і вдосконаленням (узагальненням) системного підходу, але він має і багато відмінностей від останнього. На відміну від системного підходу, який спирався на системний аналіз, синергетика спирається на системний синтез. Сфера обслуговування при цьому розглядається як відкрита система, що самоорганізується [2].

Майже одночасно із синергетичним підходом у природничих науках, у тому числі і в науках про Землю, почав впроваджуватися *інформаційний підхід*, який був сформований в науці про управління – кібернетиці. З точки зору кібернетики функціонування будь-якої системи узагальнено є реалізацією процесу управління (у широкому розумінні) з характерними для нього потоками інформації по прямим і зворотним каналах зв'язку. У вітчизняній суспільній географії основні дослідження з інформаційної географії висвітлено у наукових роботах К. Немця [8].

Останнім часом у зв'язку з розвитком геоінформаційних технологій та поширення географічних інформаційних систем зростає роль *просторового (хорологічного) підходу* [13, с. 49–50]. Суть підходу полягає у пізнанні закономірностей просторового розташування різних матеріальних систем на поверхні Землі. Всі явища мають свою динаміку і просторову прив'язку, тому потребують часових та історичних досліджень. Застосування хорологічного підходу, який має загальнонауковий статус, дає можливість здійснити аналіз просторової неоднорідності підсистем системи обслуговування, їх просторової впорядкованості та організації. Хорологічний підхід безпосередньо пов'язаний із комплексним. Комплексність у цьому випадку означає всебічне вивчення конкретної території.

Одним з нових стратегічних напрямів розвитку системи обслуговування конкретної території є теорія кластерів, розкрита у науковій роботі Л. Янковської [17]. Як зазначає авторка, для підвищення соціально-економічної ефективності можуть застосовувати такі напрями, як: 1) пошук індивідуальних методів реагування на зміни в зовнішньому середовищі для формування ефективного механізму розвитку у разі активізації інноваційно-інвестиційних процесів; 2) формування необхідного потенціалу всередині суб'єктів господарювання, що відповідає вимогам до соціально значимих проектів, програм, які підтримуються державою; 3) зміна своєї цільової спрямованості для комерціалізації одержуваних результатів; 4) інтеграція з іншими господарюючими суб'єктами сфери послуг чи інших галузей; 5) виділення з найбільших суб'єктів господарювання сфери послуг окремих компаній, орієнтованих на задоволення конкретного сегмента ринку, що спеціалізуються на наданні одного чи декількох схожих видів послуг. Реалізація двох останніх напрямів веде до утворення кластерів як співтовариства економічно тісно пов'язаних і близько розташованих суб'єктів господарювання суміжного профілю, що взаємно сприяють росту конкурентоспроможності один одного. Оскільки функціонування сфери послуг безпосередньо впливає на якість життя населення, доцільно розбудовувати ті кластери, які породжують і підтримують стійкий у часі та просторі розвиток організацій сфери обслугову-

вання. При цьому координація діяльності економічно незалежних суб'єктів повинна здійснюватись у рамках формування стратегії сталого розвитку території за участю регіональних і місцевих органів влади.

Висновки. Проведене дослідження дало можливість розглянути та проаналізувати різні наукові підходи до вивчення системи обслуговування, розкривши основні їх особливості. З огляду на те, що перед географією системи обслуговування стоїть низка завдань, серед яких – дослідження територіальних відмінностей потреб населення у різних послугах і рівнів їх задоволення, рівнів обслуговування населення, а також аналіз територіальної організації системи послуг, особливостей її формування, закономірностей розміщення окремих центрів та пунктів обслуговування та їх просторової взаємодії, у своєму дослідженні вона повинна керуватись значним арсеналом наукових підходів. На нашу думку, найбільш важливим підходом до вивчення системи обслуговування є системний підхід, який дає можливість досліджувати її як складну поліструктурну систему з окремими елементами (підсистемами) обслуговування, що не замінюють один одного. Однак всебічне дослідження системи обслуговування неможливе з позицій якогось одного наукового підходу, тому комплексне використання вищезазначених наукових підходів дасть можливість здійснювати просторово-часовий аналіз системи обслуговування, виявляти наявні проблеми та обґрунтувати рекомендації для її подальшого оптимального розвитку.

Література:

1. Вірченко П.А. Просторова організація системи освіти регіону (на прикладі Харківської області) : дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Харків, 2010. 297 с.
2. Корнус О.Г., Немець К.А., Немець Л.М., Корнус А.О. Сфера обслуговування населення Сумської області: суспільно-географічні аспекти : монографія. Харків–Суми. 2009. 228 с.
3. Мезенцева Н.І., Батиченко С.П., Мезенцев К.В. Захворюваність і здоров'я населення в Україні: суспільно-географічний вимір : монографія. Київ : ДП «Прінт Сервіс», 2018. 136 с.
4. Мельниченко Т.Ю. Освітній комплекс України: сучасний стан і напрями удосконалення територіальної організації : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. 2005. 21 с.
5. Молікевич Р.С. Стан здоров'я населення Херсонської області (медико-географічне дослідження) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. 2016. 20 с.
6. Моштакова Н. До питання методики суспільно-географічного дослідження сфери культури регіону. *Часопис соціально-економічної географії*, 2010. № 9 (2). С. 170–178.
7. Немець К.А., Вірченко П.А., Кулешова Г.О. Система освіти Харківської області: суспільно-географічний аспект : монографія. Харків, 2014. 180 с.
8. Немець К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем : монографія. Харьков : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. 428 с.
9. Немець Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) : монографія. Харків : Факт, 2003. 384 с.
10. Олійник Я.Б., Степанченко А.В. Вступ до соціальної географії : навчальний посібник. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 204 с.
11. Осипчук І.О. Торговельне обслуговування сільського населення України. *Економічна та соціальна географія*, 2011. Вип. 62. С. 134–138.
12. Погребський Т.Г. Територіальні особливості системи охорони здоров'я Волинської області : автореф. дис. ... канд. географ. наук : 11.00.02. 2015. 21 с.
13. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії : підручник. Одеса : Астропринт, 2009. 544 с.
14. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навчальний посібник. Одеса : Астропринт, 2005. 632 с.
15. Флінта Н.І. Культурно-освітній комплекс регіону і його територіальна організація (на матеріалах Тернопільської області) : дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Чернівці, 2005. 197 с.
16. Шуба О.А. Територіальна організація регіональної системи шкільного обслуговування (на прикладі Харківської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. 1999. 19 с.

17. Янковська Л.А. Стратегічні пріоритети розвитку сфери послуг України на засадах постіндустріальної економіки. *Ефективна економіка*. № 2, 2013. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1775> (дата звернення: 23.01.2023).

References:

1. Virchenko, P.A. (2010). Prostorova orhanizatsiia systemy osvity rehionu (na prykladi Kharkivskoi oblasti) [Spatial organization of the education system of the region (on the example of the Kharkiv region)]: dys. ... kand. heohr. nauk: 11.00.02. Харків. 297 p. [in Ukrainian].
2. Kornus, O.H., Niemets, K.A., Niemets, L.M., Kornus, A.O. (2009). Sfera obsluhovuvannia naseleння Sumskoi oblasti: suspilno-heohrafichni aspekty [The service sector of the population of the Sumy region: socio-geographical aspects]: monohrafiia. Kharkiv–Sumy. 2009. 228 p. [in Ukrainian].
3. Mezentseva, N.I., Batychenko, S.P., Mezentsev, K.V. (2018). Zakhvoriuvanist i zdorovia naseleння v Ukraini: suspilno-heohrafichni vymir [Morbidity and health of the population in Ukraine: socio-geographical dimension]: monograph. Kyiv: DP «Print Servis», 2018. 136 p. [in Ukrainian].
4. Melnychenko, T.Yu. (2005). Osvitnii kompleks Ukrainy: suchasnyi stan i napriamy udoskonalennia terytorialnoi orhanizatsii [Educational complex of Ukraine: current state and directions of improvement of the territorial organization]: avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk: 11.00.02. 21 p. [in Ukrainian].
5. Molikeyvych, R.S. (2016). Stan zdorovia naseleння Khersonskoi oblasti (medyko-heohrafichne doslidzhennia) [The state of health of the population of the Kherson region (medical-geographical study)]: avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk: 11.00.02. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
6. Moshtakova, N. (2010). Do pytannia metodyky suspilno-heohrafichnoho doslidzhennia sfery kultury rehionu [To the question of the methodology of socio-geographic research in the sphere of culture of the region]. Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii. No. 9 (2). P. 170–178 [in Ukrainian].
7. Niemets, K.A., Virchenko, P.A., Kulieshova, H.O. (2014) Systema osvity Kharkivskoi oblasti: suspilno-heohrafichni aspekt [Education system of the Kharkiv region: socio-geographical aspect]: monohrafiia. Kharkiv, 180 p. [in Ukrainian].
8. Nemets, K.A. (2005). Informatsyonnoe vzaymodeistie pryrodnykh y sotsyalnykh systemah [Information interaction of natural and social systems]: monograph. Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnykh initsiatyv, 428 p. [in Ukrainian].
9. Nemets, L.N. (2003). Istoichyvoe razitie: sotsialno-heohrafycheskie aspekty (na prymere Ukraini): monohrafiia. Kharkiv: Fakt, 384 p. [in Ukrainian].
10. Oliinyk, Ya.B., Stepanchenko, A.V. (2000). Vstup do sotsialnoi heohrafii: navchalnyi posibnyk [Introduction to social geography: manual]. Kyiv: T-vo «Znannia», KOO. 204 p. [in Ukrainian].
11. Osypchuk, I.O. (2011). Torhovelne obsluhovuvannia silskoho naseleння Ukrainy [Commercial service of the rural population of Ukraine]. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia*. No. 62. P. 134–138 [in Ukrainian].
12. Pohrebskyi, T.H. (2015). Terytorialni osoblyvosti systemy okhorony zdorovia Volynskoi oblasti [Territorial features of the health care system of the Volyn region]: avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk: 11.00.02. Kharkiv. 21 p. [in Ukrainian].
13. Topchiiev, O.H. (2009). Osnovy suspilnoi heohrafii [Basics of social geography]: pidruchnyk. Odesa: Astroprynt, 544 p. [in Ukrainian].
14. Topchiev, O.G. (2005). Socio-geographical research: methodology, methods, methodics [Suspilno-heohrafichni doslidzhennia: metodolohiia, metody, metodyky]: pidruchnyk. Odesa: Astroprynt, 632 p. [in Ukrainian].
15. Flinta, N.I. (2005). Kulturno-osvitnii kompleks rehionu i yoho terytorialna orhanizatsiia (na materialakh Ternopilskoi oblasti) [Cultural and educational complex of the region and its territorial organization (based on the materials of the Ternopil region)]: avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk: 11.00.02. Chernivtsi, 197 p. [in Ukrainian].
16. Shuba, O.A. (1999). Terytorialna orhanizatsiia rehionalnoi systemy shkilnoho obsluhovuvannia (na prykladi Kharkivskoi oblasti) [Territorial organization of the regional school service system (on the example of the Kharkiv region)]: avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk: 11.00.02. 19 p. [in Ukrainian].
17. Iankovska, L.A. (2013). Stratehichni priorytety rozvytku sfery posluh Ukrainy na zasadakh postindustrialnoi ekonomiky [Strategic priorities for the development of the service sector of Ukraine on the basis of the post-industrial economy]. *Efektivna ekonomika*. No. 2. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1775> [in Ukrainian].